

KRISTALLNACHT EN KAMP WESTERBORK

Kristallnacht en Kamp Westerbork

Waarom zwegen we *vóór* 1940
en wat ontbreekt er aan ons herdenken?

Klaas de Jong

UITGEVERIJ TOETSSTEEN
WWW.TOETSSTEEN-BOEKEN.NL

ISBN 978-90-823840-7-9

Eerste druk 2017

© 2017 Uitgeverij Toetssteen, Klaas de Jong
Oosterslag 4, 8385 GW Vledderveen Dr, Nederland
www.toetssteen-boeken.nl

Auteur: Klaas de Jong
Eindredactie: Anique de Kruijf,
Correcties: Bertie de Jong-Hovinga
Vormgeving: Gewoon Geertje
Omslag: Willeke Brandsma

Een eerbetoon

Dit boek gaat over politieke leiders en kerkleiders die in 1933-1940 wegkeken van de misdaden van het Hitlerregime tegen de Joden. Maar bij mijn onderzoek kwam ik ook personen tegen die de durf hadden om iets te doen ook al moesten ze de overheid trotseren. In dit boek maakt u kennis met:

- Burgemeester Hendrik Jan Verbeek van Dinxperlo die de directieven van de minister van Justitie negeerde en na de Kristallnacht Joodse vluchtelingen een verblijfsvergunning gaf omdat hij besepte dat deze mensen in levensgevaar waren. Verbeek werd oneervol ontslagen en kreeg pas lang na zijn overlijden eerherstel van onze staat.
- Truus Wijsmuller die na de Kristallnacht naar Wenen ging en bij Adolf Eichmann 600 Joodse kinderen opeiste om ze in Engeland onder te brengen. Het was het begin van een reddingsoperatie voor 10.000 kinderen.
- De schrijver Maurits Dekker die in 1936 een boek schreef om de Nederlanders voor Hitler te waarschuwen en vervolgens terecht moest staan wegens belediging van een bevriend staatshoofd.
- Recha Freier-Schweitzer die in 1933 exact op de dag van Hitlers machtsgreep de *Jugend Aliyah* oprichtte en vele duizenden Joodse kinderen naar Palestina bracht waarbij ze af en toe de officiële regels ontdukte. Uiteindelijk moest ze zelf in 1940 naar Palestina vluchten.
- Kapitein Gustav Schröder van de St. Louis die zijn schip met ruim 900 vluchtelingen liever op de Engelse kust liet vastlopen dan met zijn Joodse passagiers terug te keren naar Hamburg.
- De Berlijnse predikant Heinrich Grüber die zich tegenover Adolf Eichmann verdedigde voor het helpen van Joden met de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. Grüber overleefde Dachau en zei na de

oorlog: *“Ik ben in tegenstelling met vele anderen de mening toegedaan, dat wij voor 1939 en 1945 bewaard zouden zijn gebleven, indien we allemaal in 1934 of 1938 de mond hadden opengedaan.”*

- Jan Zwartendijk, in 1940 viceconsul in Litouwen, die in één week 2.345 (nep)visa voor Curaçao uitgaf en samenwerkte met de Japanse consul Chiune Sugihara, die vanaf 1939 in totaal 12.000 Poolse Joden uit Litouwen naar Japan hielp ontsnappen.

Naast deze personen in dit boek waren er gelukkig vele anderen die vóór of tijdens de Duitse bezetting in actie kwamen ook al was dat riskant. We kennen de risico's van de moedige mensen die Joden bij hen lieten onderduiken tijdens de bezetting. Wie vóór 10 mei 1940 protesteerde, riskeerde een boete van de Nederlandse overheid wegens belediging van een bevriend staatshoofd. Maar je kon in Berlijn ook op de zwarte lijst komen zoals bijvoorbeeld Titus Brandsma moest ervaren.

Meer dan 5.500 namen van Nederlanders stonden er begin 2017 op de eremuur van Yad Vashem in Jeruzalem. Er zijn er vast meer want de echte helden waren meestal erg bescheiden.

Aandachtspunten

Holocaust of Sjoa?

De gangbare naam voor het ombrengen van zes miljoen Joden door het Hitlerregime is de Holocaust. Dat is een Grieks woord en het betekent brandoffer. In dit boek is voornamelijk de Joodse benaming Sjoa (vaak geschreven als Shoa of Shoah) gebruikt uit respect voor de gevoelens van de Joden. Het Hebreeuwse woord Sjoa betekent vernietiging.

Kristallnacht of Reichspogrom?

De benaming Kristallnacht is in feite een door de nazi's bedachte spotnaam. De naam is in Nederland zo ingeburgerd dat die in dit boek steeds wordt gebruikt. In Duitsland spreekt men meestal van de *Reichspogrom* of de *Novemberpogrom*.

Spelling krantencitaten

Omwille van de leesbaarheid zijn de krantencitaten aangepast aan de moderne spelling. Voor de oorlog schreef men bijvoorbeeld Duitse en Joodsche. De ch is uit deze woorden gehaald maar afgezien van de spelling zijn alle citaten letterlijk weergegeven.

Inhoud

Een eerbetoon	5
Aandachtspunten	7
Voorwoord van opperrabbijn Jacobs	11
Inleiding	13
1. Neurenberg 1935	15
2. Vluchtelingen crisis door annexatie van Oostenrijk	23
3. Poolse Joden vast in niemandsland	31
4. De Kristallnacht vlak over onze grens	39
5. Ons vluchtelingenbeleid na de Kristallnacht	45
6. Project <i>Kindertransport</i>	57
7. Kamp Westerbork was ons antwoord op de Kristallnacht	63
8. Burgemeester Verbeek van Dinxperlo	71
9. De diepere betekenis van de Kristallnacht	75
10. Hadden Nederlandse kranten last van censuur?	93

11. Chagalls onbegrepen schilderij	107
12. Herdenken bij de daders	115
13. Herdenken in Nederland	125
14. De zin van het herdenken van de Kristallnacht	139
De bril van de auteur	149
Literatuurlijst	153

Voorwoord

Ik vraag mij af of dit boek een geschiedenisboek is of een profetie. Of misschien hebben we hier een manuscript dat probeert te verwoorden dat de belangrijkste wetmatigheid der geschiedenis is, dat mensen nooit leren van geschiedenis.

Nederland wist al ver voor de oorlog wat Nederland te wachten stond.

Letterlijk om de hoek kon het worden gadeslagen. Mijn vader, overlevende van de oorlog, heeft mij altijd verteld dat hij wist wat zich afspeelde in ons buurland, ver voor de bezetting. En mijn moeder hoor ik nog zo zeggen: “toen op 10 mei 1940 de moffen Nederland bezetten, riep vader (mijn opa dus): ‘O lieve Hemel, we gaan eraan!’”

Op Joodse begraafplaatsen treffen we hele rijen met gezinnen die ‘toevallig’ allemaal op 10 mei zijn overleden.....

“Wie is wijs? Hij die gevolgen kan overzien”, leren wij in de Spreuken der

Vaderen. Helaas waren er kennelijk maar erg weinigen in de jaren voor de oorlog echt wijs in Nederland.

Wegkijken en kop in het zand steken lijkt natuurlijk makkelijker. ‘Lijkt makkelijker’ want uiteindelijk heeft het geleid tot een mondiale catastrofe van ongekende grootte. Maar niet voor iedereen, sterker nog: velen deden mee, zagen en lieten het gebeuren. De overgrote meerderheid van hen die het voor de oorlog niet wilde zien, wist zich gedurende de bezetting dusdanig te gedragen dat ze het toen ook niet zagen en na de bevrijding hadden ze het niet geweten! Wir haben es nicht gewusst....

Gedurende de jaren ‘40-’45 waren gelukkig maar weinig Nederlanders echt fout, maar er waren ook maar heel weinig echt goed. De grote meute

zag en liet het gebeuren, keek toe en deed mee. Het was dezelfde grote meute die de waarschuwing voor de bezetting weigerde op te pakken.

En nu? Als ik mijn mond open en waarschuw voor het opkomend antisemitisme ben ik een negatieveling, een zwartkijker. IS vermoordt duizenden en duizenden christenen en nog veel meer islamieten! Maar de wereld vergadert en neemt belangrijke beslissingen over de status van de Tempelberg in Jeruzalem, over Chevron en over nog veel meer absurditeiten die geen enkele relevantie hebben. Terwijl tijdens de Kruistochten de Joden vernietigd mochten worden om religieuze redenen, in de Middeleeuwen waren Joden het virus dat de pest veroorzaakte, tijdens de Sjoa hadden ze het verkeerde ras en nu zijn alle Joden zionisten en dus vogelvrij.

Is dit boek geschiedenis of waarschuwing? En als het een waarschuwing is, is er iemand bereid de waarschuwing serieus te nemen?

De schrijver is een gedreven man, een strijder tegen onrecht, een vechter in een mediaoorlog die hij gaat verliezen. Want het is zoveel eenvoudiger om vooral positief te zijn, ook als de duistere wolken van verre zichtbaar zijn.

Binyomin Jacobs, opperrabbijn

Inleiding

De meeste boeken over de Holocaust komen uit de periode 1940-1945. De voorgeschiedenis is veel minder bekend. Einstein zag al in 1933 de bui hangen toen Hitler aan de macht kwam. Als Jood zorgde hij ervoor buiten het machtsgebied van Hitler te blijven. Nu was Einstein een genie maar in 1938 hoefde men geen genie te zijn om te beseffen wat er te gebeuren stond. Na de verwoestingen in de nacht van 9 op 10 november van dat jaar, de zogenaamde *Kristallnacht*, stond er een profetische kop in de *Opregte Steenwijker Courant*: “En dit is slechts een voorspel.” Nadat bijna alle synagogen in Duitsland, Oostenrijk en Sudetenland in brand waren gestoken en 30.000 Joden in concentratiekampen waren opgesloten, wilden veel Joden vluchten. Maar dat was onmogelijk, want geen enkele staat wilde ze opnemen.

Wat wisten wij destijds van de gebeurtenissen in Duitsland? Hoe reageerde onze overheid op de vluchtelingen die in doodsangst aan onze grenzen klopten?

Voor het antwoord op deze vragen heb ik niet geheime documenten in archieven hoeven op te sporen. Het stond allemaal gewoon in onze krant. Ook al waren de krantenredacties voorzichtig om onze neutraliteit niet op het spel te zetten, toch had de gemiddelde krantenlezer in 1938 echt wel voldoende informatie om het gevaar te zien. De kranten gaven ook een duidelijk beeld van de terughoudendheid van onze regering. Openbare protesten tegen Duitse wandaden waren taboe in Den Haag. Hopelijk protesteerden onze ministers wel via de weg van de ‘stille diplomatie’. In dit boek gebruik ik berichten in bekende landelijke kranten maar ook provinciale en regionale dagbladen om te illustreren dat we toch echt wel wisten hoe groot het gevaar van Hitlers Duitsland was. Of je nu geabonneerd was op *De Telegraaf*, *NRC*, *Algemeen Handelsblad*, een regionale

krant, een rooms-katholieke krant of een protestants dagblad, in alle kranten was informatie over de *Kristallnacht* en de drama's rond Joodse vluchtelingen aanwezig. Gek genoeg kregen de krantlezers in Nederlands-Indië en Suriname vaak meer informatie over de situatie in Duitsland dan de lezers in Nederland. Een enkele keer citeer ik uit kranten uit die gebieden om meer achtergrond te geven. Dat geldt ook voor de citaten uit *Het Nieuw Israelietisch Weekblad* dat veel meer informatie gaf dan de andere kranten, maar dat buiten Joodse kringen weinig lezers zal hebben gehad.

In 1939 telden de dagbladen samen ruim 2 miljoen abonnementen op een bevolking van 8,8 miljoen Nederlanders. Dat is heel veel. We waren behoorlijk goed geïnformeerd!

1. Neurenberg 1935

Telegram voor de brandweer: niet blussen!

Voor de derde maal leest de brandweercommandant van een romantisch stadje met kleurige vakwerkhuizen op de ochtend van 9 november 1938 het telegram uit Berlijn. Het staat er toch echt. Met trillende handen neemt hij contact op met de commandant van de politie. Maar die heeft een telegram van de Gestapo-chef Müller met een soortgelijke boodschap. Het wonderlijke bericht is geen boze droom. De regering in Berlijn verwacht blijkbaar dat komende nacht in Duitsland synagogen in brand worden gestoken. En de brandweermannen mogen dan niet in actie komen. Toekijken bij een brand, het is de vreemdste opdracht die een brandweercommandant kan krijgen. Ook het vernielen van winkels en woningen van Joden mag niet worden belemmerd door politie en brandweer.

Het is ongelooflijk maar deze opdrachten vanuit Berlijn hadden een wettelijke basis in de Neurenberger rassenwetten van 1935. De Joden en hun bezittingen werden in die wetten vogelvrij verklaard.

Stad van de partijcongressen

Vanaf 1927 hielden de nazi's hun partijcongressen in Neurenberg. In 1935 bezochten meer dan 300.000 partijgangers deze Beierse stad om van 10 tot 16 september het Congres van de Vrijheid van de NSDAP bij te wonen. Op de congreszondag werd het toen al machteloze parlement, de *Reichstag*, voor een spoedzitting naar Neurenberg geroepen. Met algemene stemmen nam de 'volksvertegenwoordiging' drie merkwaardige wetten aan: de rassenwetten van Neurenberg. Die legden de wettelijke basis voor de Jodenvervolgingen en voor de verwoestingen in de Kristallnacht.

Vanuit de stad Neurenberg kwam al jarenlang een uiterst giftige stroom van Jodenhaat. Julius Streicher was de hoofdredacteur van de krant *Der Stürmer* die de gedachten van veel Duitsers vergiftigde. Het katholieke dagblad *De Tijd* schreef op 16 augustus 1935 over een toespraak van Streicher het volgende: “Julius Streicher, de ‘bloedige Tsaar’ van Neurenberg en Frankenland, meent, dat het tijd wordt, dat de Joden thans in geheel Duitsland definitief worden uitgeroeid.” Streicher was niet zomaar iemand. Hij was een van de intieme vrienden van Hitler en was door hem benoemd tot leider van het Frankenland.

Gettowedden op partijcongres van de vrijheid

Aan de Neurenberger rassenwetten werd in alle Nederlandse kranten aandacht gegeven. Het *Nieuwsblad van Friesland* wees op de tegenstelling tussen het thema van het partijcongres — vrijheid — en de inperking van vrijheid voor de Joden. Gettowedden noemde de redactie ze.

Eigenlijk was het nog veel erger dan de getto’s voor Joden. In een van de drie rassenwetten ontnam de Duitse staat alle Joden hun burgerrechten. Die wet maakte de weg vrij voor willekeurige opsluiting in een kamp maar ook voor de brandstichting en vernieling van winkels in de Kristallnacht. Als Joden geen burgerrechten hebben, hoeven brandweer en politie deze mensen en hun bezittingen immers ook niet te beschermen. Overigens waren niet alleen alle Joden maar ook misdadigers en ‘staatsvijandige elementen’ hun burgerrechten kwijt na de invoering van die wet.

De derde wet van Neurenberg was specifiek tegen de Joden gericht. Het stond ondubbelzinnig in het *Dagblad van Friesland*: “Huwelijken van Joden met Duitsers of met leden van aanverwant ras zijn verboden. Ook buitenechtelijk verkeer is verboden. Joden mogen geen niet-Joodse vrouwen beneden 45 jaar in dienst hebben. De Joden mogen de rijksvlag niet uitsteken.”

Je zou verwachten dat er in Nederland een storm van protest op gang kwam tegen deze extreme wetten van ons buurland. Maar nee, het raakte ons blijkbaar niet. Een van de weinige protesten kwam vanuit de Joodse gemeenschap in Nederland.

In *De Telegraaf* van 20 september is een verslag te vinden van een protestvergadering van het *Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen*. Hier waren ook enkele niet-Joodse sprekers. Professor De Hartog en pater Drost

deden op deze vergadering een beroep op de Volkenbond. Deze voorloper van de Verenigde Naties reageerde pas een half jaar later. Het *Nieuwsblad van het Noorden* meldde op 25 februari 1936: “Het bureau der unie heeft daarop een resolutie aangenomen, waarin wordt vastgesteld, dat de Duitse wetgeving inzake niet-ariërs en de inmenging der regering in godsdienstkwesties volkomen in strijd zijn met de beginselen van rechtvaardigheid en dat die wetten de betrekkingen tussen Duitsland en andere landen ongunstig moeten beïnvloeden.”

Het lijkt erop dat die ongunstige invloed niet gold voor Nederland. Hitler behield de status van bevriend staatshoofd en er kwam geen woord van protest van onze regering tegen de rassenwetten van Neurenberg. Toch kwamen de ministers daar niet helemaal mee weg. Maar niet het verlies van burgerrechten voor de Joden werd de belangrijkste zorg voor de Nederlanders. We waren helemaal gefixeerd op het verbod op het gemengde huwelijk.

Alvorens daarnaar te kijken, wil ik — ere wie ere toekomt — nog het protest van veertien Nederlandse hoogleraren en een aalmoezenier noemen dat in het *Nieuw Israelietisch Weekblad* van 28 februari 1936 werd beschreven. Met naam genoemd werden de professoren Gerbrandy, Bakels, Obbink, Bonger en Titus Brandsma en aalmoezenier Poels. Het Berlijnse blad *Fridericus* reageerde op het protest: “Want professor Brandsma, wij Duitsers zijn nu eenmaal zoo onbescheiden, dat wij de baas willen zijn in ons eigen land, bij ons eigen volk, omdat wij hebben ingezien, dat dit voor ons land beter is dan de heerschappij van vreemde Joden.”

Ongetwijfeld kwam Titus Brandsma door zijn protest op de zwarte lijst van de nazi's; hij werd op 26 juli 1942 in Dachau omgebracht. Gerbrandy bleef als minister-president in ballingschap in Londen uit de handen van de nazi's. Zijn bijdrage aan het manifest is opmerkelijk omdat historici hem na de oorlog verweten dat hij nooit iets over de Jodenvervolging had gezegd. Leerzaam voor ons is de reactie van de *Breskensche Courant* van 31 januari 1936 en de *Zierikzeesche Nieuwsbode* van een dag later:

Deze brochure bevat de mening van een aantal Nederlandse hoogleraren en andere personen, die – met alle respect voor hun geleerdheid – in het algemeen geenszins door eigen aanschouwing tot oordelen bevoegd zijn (zoals b.v. professor Obbink zelf toegeeft), over de Duitse ariërsparagrafen.

13. Herdenken in Nederland

Na de bevrijding

In de nacht van 9 op 10 november 1938 gingen bij ons geen synagogen in vlammen op. Door bombardementen en beschietingen gingen er in de oorlog wel een aantal verloren. NSB'ers en nazi's vernielden tijdens de bezetting de interieurs van veel synagogen. De meeste gebouwen werden daarna als opslag gebruikt. Na de bevrijding kwamen er ongeveer 16.000 ondergedoken Joden weer boven water en er kwamen zo'n 6.000 terug uit de kampen. Het waren getraumatiseerde mensen die meestal ontdekten dat hun hele familie was vermoord, Vaak bleek dat hun huis al door anderen werd bewoond.

De geschiedenis van Jaap Slager uit Steenwijk geeft een treffend beeld van die tijd. Slager werd in april 1942 medisch gekeurd en moest toen naar werkkamp Conrad. Maar hij dook onder. In oktober van dat jaar reisde hij naar Boskoop met het plan om naar Zwitserland te vluchten. Wegens verraad keerde hij terug en er volgt dan een lange rij van onderduikadressen in Friesland en de Kop van Overijssel.

Het verhaal van Jaap Slager laat zien dat onderduiken vaak een voortdurend verder vluchten was en dat je voor sommige adressen ook nog veel geld op tafel moest leggen. Na drie lange en bange jaren keerde Slager na de bevrijding terug naar zijn woonplaats. Maar hij werd bij de Dolderbrug tegengehouden door een wachtpost van de Binnenlandse Strijdkrachten. De wachten kenden hem maar ja, hij had geen toegangspasje voor Steenwijk. Hij kreeg ook nog te horen dat naar huis gaan geen zin had want in zijn huis woonde nu een NSB-gezin. Slager liet zich niet tegenhouden en stuurde de illegale bewoners zijn huis uit. De volgende dag kwam een politieagent hem vertellen dat hij dat niet had mogen doen.

Ook andere Joden keerden in Steenwijk terug van onderduikadressen. Met hen kon Jaap Slager na de bevrijding de diensten in de synagoge voor enkele jaren hervatten. In Steenwijk overleefde de helft van de Joden en dat was meer dan gemiddeld in Nederland. In veel plaatsen kwamen er maar enkele Joden terug of soms helemaal niemand. Een deel van de synagogen kreeg dan ook al snel een andere bestemming. Een scheuring in de gereformeerde kerk in 1944 zorgde voor een behoefte aan kerkgebouwen. Dat leidde er toe dat sommige synagogen vlak na de bevrijding door het nieuw ontstane kerkgenootschap in gebruik werden genomen. In Stadskanaal had men heel waarschijnlijk een landelijke primeur. Al op 6 december 1944 schreef het *Nieuwsblad van Friesland* over de afscheiding in de gereformeerde kerk na het afzetten van een ouderling: “Direct daarop zijn de bezwaardeden overgegaan tot het houden van eigen kerkdiensten in de voormalige synagoge.” Ruim 200 mensen bezochten de eerste dienst en de collecte leverde 300 gulden op. Zo’n bericht roept vragen bij me op. Hoe kon men weten dat het om een ‘voormalige’ synagoge ging? Wist men soms al hoeveel Joden uit Stadskanaal waren omgebracht? Ging men er van uit dat niemand terugkeerde? Of was de eenvoudige gedachte dat op zondag een Joods gebedshuis toch niet in gebruik zou zijn?

4 en 5 mei

De bevrijdingsdatum van 5 mei werd een landelijke feestdag met daaraan voorafgaand de dodenherdenking op 4 mei. Was er bij de dodenherdenking direct al aandacht voor het drama van de moord op meer dan honderdduizend Nederlandse Joden? Veel is daar niet over te vinden. Als in 1947 voor het eerst herdacht wordt, melden de *Leeuwarder Courant* en *Friesch Dagblad* dat de dodenherdenking op 3 mei is omdat 4 mei een zondag is. Maar er is ook een herdenking bij de Joodse begraafplaats in Leeuwarden en die is vanwege de sabbat juist wel op 4 mei. Mogelijk was Leeuwarden een van de eersten om het Joodse drama te gedenken. In elk geval schreef Van Amerongen op 12 mei 1950 in *het Nieuw Israelietisch Weekblad* over de welgemeende aandacht voor de Joden bij de herdenking. Hij merkte op dat het Nederlandse volk terecht de bevrijding viert maar legde ook uit dat de Joden als volk de bevrijding niet echt konden vieren: “Bij ons zijn mensen gespaard gebleven, maar de groep is onder-

gegaan.” Van Amerongen schreef ook over de diepe problemen voor de Joden in Nederland waardoor velen ‘in de *alia* gingen’. De *alia* is het vertrek naar het Beloofde Land. Door de emigratie naar de in 1947 ontstane staat Israël werden de Joodse gemeenschappen in Nederland uiteraard nog weer kleiner en moesten her en der alsnog synagogen sluiten die na de bevrijding wel weer in gebruik waren genomen.

Monument in Ouderkerk a/d Amstel

Tot in 1942 werden Joden die in Kamp Westerbork stierven op de Joodse begraafplaats in Assen begraven. Van 1943 tot 1945 werden 500 Joden gecremeerd in een oven die de Duitsers op het kampterrein lieten bouwen. Urnen met as uit Westerbork zijn later overgebracht naar Joodse begraafplaatsen. Op 27 juli 1947 begroef men 23 urnen op de Portugees-Israëlietische begraafplaats in Ouderkerk a/d Amstel. Daarbij werd een marmeren monument onthuld om de Sjoa te herdenken. De datum van de onthulling was bijzonder: het was de treurdag waarop de Joden de verwoesting van de tempel in Jeruzalem jaarlijks herdenken.

Kunstenaar Frank de Miranda maakte het monument, waarop een vrouw staat die in haar opgeheven hand een olijf draagt. Opperrabbin Rodrigues Pereira lichtte de symboliek toe: “Zoals de olijf onder slagen en stoten olie levert die de lampen brandende houdt, zo hebben de slagen die het Joodse volk troffen de brandstoffen geleverd, die het geloof brandende houden.” Pimentel, de voorzitter van begrafenisvereniging *Matsabeth Aben* die het monument aanbood, zag in de gebeurtenissen een vingerwijzing dat de Joden een zelfstandige staat nodig hebben.

Veel belangstelling voor deze plechtigheid was er niet in Nederland. Alleen het *Algemeen Handelsblad* en de communistische krant *De Waarheid* schreven over dit bijzondere monument dat ervan getuigt dat het Joodse volk en het Joodse geloof Hitler hebben overleefd.

Nieuwe functies voor Kamp Westerbork

Het herdenken van de Kristallnacht kun je niet los zien van aandacht voor Kamp Westerbork. De bouw van dit kamp is immers een direct gevolg van de Kristallnacht. Van een opvangkamp voor Joodse vluchtelingen na de Kristallnacht werd het in 1942 een *Durchgangslager* naar de vernietigingskampen om uiteindelijk een plaats van herinnering te worden. Maar